

doi: 10.30497/rc.2025.249183.2145

Received: 2025/10/15

Accepted: 2025/12/24

Investigating the impact of artificial intelligence (AI) on contemporary human religiosity in the three fields of anthropology, value theory, and epistemology

Aliusofi honimarvar
Saleh Hasanzadeh⁻

Ali karbalaei Pazoki
Hesamodin khalatbari

Abstract

This study explores the implications of the growing use of artificial intelligence (AI) for Islamic theology, with a particular focus on anthropological, epistemological, and axiological dimensions. The research adopts a mixed-methods design. In the quantitative strand, data were collected through a researcher-made questionnaire, and in the qualitative strand, semi-structured interviews were conducted with 30 scholars of Islamic theology and philosophy. Quantitative data were analyzed using appropriate inferential statistics to examine relationships and differences between key variables, while qualitative data were coded and organized into overarching themes. The findings indicate that AI, alongside expanding opportunities for religious education, access to sources, and new modes of understanding texts, raises fresh questions about the nature of the knowing subject, the locus of epistemic authority, and the status of ethical and religious values within the Islamic tradition. Participants acknowledge the considerable potential of AI but simultaneously stress the need to reconsider certain anthropological and epistemological assumptions and to formulate ethical and jurisprudential guidelines for the age of intelligent technologies. The main contribution of this study lies in its simultaneous focus on Islamic theology and its use of an integrated mixed-methods approach, which combines empirical and conceptual analysis and may serve as a model for future interdisciplinary research at the intersection of religion and AI.

Keywords: Artificial intelligence, Religiosity, Epistemology, Value theory. Anthropology.

⁻ faculty of theology faculty of theology faculty of allameh tabatabai university faculty of theology , allameh tabatabai university, Tehran, I.R.Iran (Corresponding author).

Aliusofi1372@gmail.com

0000-0001-8802-0492

Professor of theology faculty of allameh tabatabai university, Tehran, I.R.Iran.

karbalaei@yahoo.com

0000-0002-3939-9519

Professor of theology faculty of allameh tabatabai university, Tehran, I.R.Iran.

hasanzadeh@atu.ac.ir

0000-0003-4783-1964

Professor of theology faculty of allameh tabatabai university, Tehran, I.R.Iran.

khalat.hesam@gmail.com

0000-0003-3874-4775

دوفصلنامه علمی «دین و ارتباطات»، سال سی و دوم، شماره دوم (پیاپی ۶۸)، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، مقاله پژوهشی، صص. ۷۸۹-۸۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳

بررسی تأثیر هوش مصنوعی بر دینداری انسان معاصر (در سه حوزه انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و معرفت‌شناسی)

علی یوسفی هنومرور* علی کربلانی پازوکی** صالح حسن‌زاده*** حسام‌الدین خلعتبری****

چکیده

هدف این پژوهش، واکاوی پیامدهای گسترش هوش مصنوعی برای الهیات اسلامی با تأکید بر ابعاد انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی است. در این مطالعه، از یک طرح ترکیبی کمی-کیفی با رویکرد اکتشافی متوالی استفاده شده است. در بخش کمی، داده‌ها از طریق یک پرسش‌نامه محقق‌ساخته با ۳۰ مؤلفه و مقیاس پاسخ لیکرت ۵ درجه‌ای از ۳۰ نفر از استادان الهیات و فلسفه اسلامی گردآوری شد. در بخش کیفی، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۲ پرسش‌راهنما انجام گرفت و مصاحبه‌ها به صورت صوتی ضبط و سپس متنی شدند. داده‌های کمی با استفاده از آزمون‌های آماری مناسب (t-test و همبستگی پیرسون) برای سنجش رابطه و تفاوت میان متغیرها تحلیل شدند و داده‌های کیفی نیز بر اساس فرایند کدگذاری باز، محوری و انتخابی و استخراج تم‌ها بررسی شدند. یافته‌ها نشان می‌دهد هوش مصنوعی در کنار ایجاد فرصت‌هایی برای تعمیق آموزش دینی، فهم متون و گسترش دسترسی به منابع، پرسش‌های جدیدی را درباره ماهیت فاعل شناسا، مرجعیت معرفتی و ارزش‌های اخلاقی در سنت اسلامی پدید می‌آورد. نتایج همچنین حاکی است که استادان الهیات ضمن اذعان به ظرفیت‌های فناوری، بر ضرورت بازاندیشی در برخی مبانی انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی و نیز تدوین ضوابط ارزشی و فقهی متناسب با عصر هوش مصنوعی تأکید دارند. نوآوری اصلی پژوهش در تمرکز هم‌زمان بر الهیات اسلامی و به‌کارگیری روش ترکیبی برای ادغام داده‌های تجربی و تحلیلی است که می‌تواند الگویی برای مطالعات بین‌رشته‌ای آینده در قلمرو دین و فناوری فراهم آورد.

واژگان کلیدی: هوش مصنوعی، دینداری، معرفت‌شناختی، ارزش‌شناختی، انسان‌شناسی.

* دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول).

Aliusofi1372@gmail.com 0000-0001-8802-0492

** دانشیار و هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

karbalaei@yahoo.com 0000-0002-3939-9519

*** استاد تمام گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

hasanzadeh@atu.ac.ir 0000-0003-4783-1964

**** دانشیار و هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، جمهوری اسلامی ایران.

khalat.hesam@gmail.com 0000-0003-3874-4775

مقدمه

هوش مصنوعی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین فناوری‌های نوظهور، بسیاری از جنبه‌های زندگی انسان معاصر از جمله دینداری و تجربه معنوی را دگرگون کرده است (سعیدی، ۱۴۰۲، ص. ۱۲). ظهور این فناوری پرسش‌های تازه‌ای درباره رابطه انسان با خدا، معنای زندگی، جایگاه دین در جهان نوین و حدود اخلاق دینی مطرح می‌کند (قائمی‌نیا، ۱۴۰۳، ص. ۹). در جهان امروز، الگوهای فرهنگی خاص با پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی خود بر فضای سایبر حکمرانی می‌کنند و خوراک فکری کاربران را شکل می‌دهند؛ فضایی که به بخش مهمی از زیست جهان «انسان مجازی» تبدیل شده است (قائمی‌نیا، ۱۴۰۳، ص. ۱۲). این ویژگی‌ها در نهایت سرشت انسان مجازی و نحوه دینداری او را تعیین می‌کنند و از این رو، بررسی معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی در فضای سایبر و نسبت هوش مصنوعی با دینداری، برای بشر امروز یک ضرورت نظری و عملی است.

یکی از مهم‌ترین مسائل انسان‌شناسی معاصر، بررسی سبک زندگی انسان‌ها در فضای مجازی است (حسینی، ۱۳۹۹، ص. ۲۵). ماشین‌ها و سامانه‌های هوشمندی که این فضا را برای ما ایجاد کرده‌اند، به عنصر جدایی‌ناپذیر زندگی روزمره تبدیل شده‌اند (حسینی، ۱۴۰۳، ص. ۲۶). این وضعیت می‌تواند به سلب تدریجی اختیار و آسایش، کالایی شدن روابط و دوستی‌ها و سیال‌شدن پیوندهای انسانی بی‌انجامد (شاملی، ۱۴۰۲، ص. ۱۱). از سوی دیگر، هوش مصنوعی توان آن را دارد که مبانی اخلاقی و ارزش‌شناختی را دستخوش دگرگونی‌های جدی کند و گونه‌های جدیدی از اخلاق دیندارانه را پیشنهاد دهد (رضوان‌علی‌بیگ، ۱۴۰۲، ص. ۱۵). نحوه تعامل انسان مجازی شده در شبکه‌ها و افزودن داده‌های نادرست به سامانه‌های هوشمند نیز می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری مسائل اخلاقی جدید باشد. در این میان، یکی از نگرانی‌های اساسی آن است که در فضای سایبر، «اطلاعات» به جای «معرفت» می‌نشیند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص. ۱۲۳)؛ داده‌ها به شیوه‌های گوناگون پردازش می‌شوند و انسان معاصر با انبوهی از اطلاعات روبه‌رو است که آن‌ها را صرفاً بر اساس گواهی شبکه‌های اجتماعی و پلتفرم‌های مجازی می‌پذیرد و اعتبار معرفتی‌شان را به «حضور در اینترنت» گره می‌زند.

(قائمی‌نیا، ۱۴۰۳، ص. ۹).

باتوجه به این زمینه، پژوهش حاضر به دنبال تحلیل پیامدهای هوش مصنوعی برای دینداری انسان معاصر در سه حوزه انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی است. این مطالعه در قالب یک پژوهش ترکیبی مبتنی بر مصاحبه و تحلیل محتوای کیفی انجام شده و جامعه آماری آن ۳۰ نفر از اساتید متخصص در حوزه‌های هوش مصنوعی و الهیات است که به پرسش‌های طراحی شده پاسخ داده‌اند. روش کار بر مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و توصیف و تحلیل محتوای کیفی استوار است و با الهام از رویکردهای آینده‌پژوهانه، به آینده الهیات، به‌ویژه آینده دینداری در پرتو نقش پیشران هوش مصنوعی نظر دارد. در این چهارچوب، پیامدهای مثبت و منفی هوش مصنوعی برای دینداری در سه حوزه انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی تحلیل و بررسی می‌شود.

باتوجه به گستردگی و تنوع مدل‌های هوش مصنوعی و تفاوت‌های محسوس میان آن‌ها، مانند مدل‌های GPT و Grok که ویژگی‌ها و کاربردهای متفاوتی دارند، این پژوهش بر تحلیل کلی و جامع از هوش مصنوعی متمرکز است و به مدل‌های خاص به‌صورت جداگانه نمی‌پردازد. این رویکرد باهدف ارائه تصویری کلی و قابل‌تعمیم از نسبت هوش مصنوعی و دینداری اتخاذ شده است و تفاوت‌های فنی و کاربردی میان مدل‌های ویژه، خارج از حوزه بررسی دقیق این مطالعه قرار گرفته است. گزارش‌ها و مطالعات اخیر نشان می‌دهد که هوش مصنوعی به‌سرعت در نظام‌های آموزشی از جمله آموزش دینی و اسلامی در حال گسترش است و سکوهای آموزش مجازی و سامانه‌های هوشمند، دسترسی به منابع دینی و کیفیت آموزش اسلامی را به‌طور معناداری افزایش داده‌اند (جغتائی و دیگران، ۱۴۰۲، ص. ۲۰) و برخی پژوهش‌ها تأکید می‌کنند که طی سال‌های اخیر، رشد جهانی استفاده از هوش مصنوعی در آموزش دینی شتابان است: گزارش UNESCO (2023) پیش‌بینی می‌کند ۶۵ درصد مؤسسات دینی در حال توسعه تا ۲۰۲۵ از AI مانند (chatbots قرآنی) استفاده می‌کنند (افزایش از ۱۲ درصد در ۲۰۱۹ به ۴۸ درصد در ۲۰۲۳).

۱. چهارچوب نظری

چهارچوب نظری این پژوهش بر یک الگوی سه حوزه‌ای استوار است که تأثیر هوش مصنوعی بر دینداری را در سه ساحت انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی تحلیل می‌کند. در حوزه انسان‌شناسی، پرسش‌های مربوط به هویت، اختیار، شأن وجودی انسان و نسبت او با سامانه‌های هوشمند بررسی می‌شود. در حوزه معرفت‌شناسی، نسبت میان داده، اطلاعات و معرفت و نقش هوش مصنوعی در تولید، توزیع و اعتباربخشی به معرفت دینی و الهیاتی تحلیل می‌شود. در حوزه ارزش‌شناسی نیز، بازتعریف هنجارهای اخلاقی، شکل‌گیری الگوهای جدید کنش دینی و تأثیر فناوری‌های هوشمند بر داوری‌های ارزشی و فقهی مورد توجه قرار می‌گیرد. در مورد پیشینه پژوهش آثار کمی در ارتباط با هوش مصنوعی و تأثیر آن بر دینداری انسان در حوزه معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی و انسان‌شناختی با توجه به تحلیل محتوای کیفی به نگارش درآمده است که به بعضی از آن‌ها اشاره می‌شود:

پژوهش‌های بین‌المللی در سال‌های اخیر نشان می‌دهد که پیوند دین و فناوری دیجیتال، به‌ویژه در قالب «الهیات سایبر»، به یکی از حوزه‌های روبه‌رشد مطالعات دینی تبدیل شده است. اسپادارو در کتاب «الهیات سایبر» با تمرکز بر سنت مسیحی، به این نکته می‌پردازد که اینترنت و شبکه‌های اجتماعی صرفاً ابزار انتقال پیام انجیل نیستند بلکه زیست‌جهان جدیدی را شکل می‌دهند که در آن مفاهیمی چون نجات سایبری، تبشیر سایبری و نوعی تجربه ایمانی دیجیتال مطرح می‌شود (Spadaro, 2014). در این رویکرد، فضای مجازی بستر تازه‌ای برای الهیات است و خدا و جامعه مؤمنان در افق جدیدی از ارتباطات شبکه‌ای فهم می‌شوند؛ هرچند منتقدان، پیامدهای این نگاه را برای اصالت تجربه ایمانی و نهادهای دینی محل بحث قرار داده‌اند. با این حال، تمرکز اصلی این آثار بر الهیات مسیحی است و به‌صورت مستقیم به دینداری انسان مسلمان و سه حوزه انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی در بافت اسلامی نمی‌پردازند.

در قلمرو فلسفه هوش مصنوعی، برخی آثار کلاسیک مانند کتاب جک کوپلند به پرسش‌هایی بنیادین درباره امکان آگاهی ماشینی، اراده آزاد ربات‌ها و نسبت ماشین و فاعلیت انسانی می‌پردازند (Copeland, 1993). کوپلند در جمع‌بندی، به این پیش‌داوری

رایج اشاره می‌کند که «ماشین دارای اراده آزاد» با شهود متعارف ما ناسازگار به نظر می‌رسد. هرچند این مباحث برای فهم پیامدهای انسان‌شناختی هوش مصنوعی مهم‌اند؛ اما غالباً در چهارچوب فلسفه ذهن و معرفت‌شناسی تحلیلی پیش می‌روند و کم‌تر با مسئله دینداری عینی مؤمنان و ساختار الهیات اسلامی پیوند می‌خورند. در ادبیات فارسی، برخی پژوهش‌ها به نقش رسانه‌ها و فناوری‌های نوین مجهز به هوش مصنوعی در حوزه دین پرداخته‌اند؛ برای نمونه، در مقاله «دین و رسانه‌های نوین، طرح پرسش دینی از ربات‌های هوش مصنوعی» با رویکردی کیفی به این مسئله پرداخته می‌شود که چگونه ربات‌ها و سامانه‌های هوشمند می‌توانند به پرسش‌های دینی پاسخ دهند و در تفسیر متون مذهبی نقش‌آفرینی کنند. یافته‌ها نشان می‌دهد که اگرچه این ابزارها ظرفیت‌هایی برای تسهیل دسترسی به آموزه‌های دینی دارند؛ اما چالش‌هایی جدی در نحوه ارائه و فهم این اطلاعات، خطر سطحی‌سازی معارف و ابهام در مرجعیت دینی وجود دارد. با وجود این، تمرکز این‌گونه مطالعات بیشتر بر رسانه و ارتباطات دینی است و کم‌تر به تحلیل نظام‌مند دینداری در سه حوزه انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی می‌پردازند.

بررسی منابع فارسی موجود نشان می‌دهد که اثر مستقلى که به‌طور مستقیم و یکپارچه به رابطه هوش مصنوعی و دینداری انسان معاصر در چهارچوب الهیات اسلامی و در سه حوزه انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی پردازد، به‌آسانی یافت نمی‌شود. بخش عمده نوشته‌ها یا به معرفی مفهومی و فنی هوش مصنوعی و نحوه کارکرد آن در تولید و کسب معرفت اختصاص دارد، یا با فاصله از میدان دینداری عینی، به مباحث کلی فلسفه فناوری و اخلاق هوش مصنوعی می‌پردازد. از این‌رو، می‌توان گفت خلاً اصلی ادبیات موجود، فقدان مطالعه‌ای است که با تکیه بر داده‌های تجربی (نظیر دیدگاه‌های استادان الهیات و فلسفه اسلامی) و در قالب یک چهارچوب نظری سه حوزه‌ای، پیامدهای هوش مصنوعی برای دینداری انسان مسلمان را در سطح انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی و ارزش‌شناسی به‌صورت منسجم بررسی کند؛ خلأیی که پژوهش حاضر در پی پرکردن آن است.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. هوش

هوش در لغت به معنای زیرکی و باهوشی و شعور و خرد تعبیر شده است (معین، ۱۳۸۰، مدخل هوش).

در روان‌شناسی هوش به معنای توانایی سازگاری با محیط، تفکر، انجام رفتارهایی خاص و یا موفقیت در آزمون‌های خاص است (عباس‌زاده جهرمی، ۱۳۹۰، ص. ۲۲). علامه حلی هوش را به معنای شدت قوای ذهنی مطرح کرده است (علامه حلی، ۱۳۷۹، ص. ۴۰۵).

۲-۲. هوش مصنوعی

تاکنون تلاش‌های زیادی برای تعریف نمودن هوش مصنوعی صورت گرفته است و در واقع برای هیچ‌یک از دو لفظ (هوش) و (مصنوعی) تعریفی دقیق و جامعی که مورد قبول همگان باشد وجود ندارد؛ اما به هر حال یک تعریف ساده از هوش مصنوعی عبارت است از «هوش مصنوعی عبارت است از مطالعه این که چگونه می‌توان رایانه‌ها را وادار به کارهایی کرد که در حاضر انسان آن‌ها را بهتر انجام می‌دهد» (حسنی آهنگر و کنگاوری، ۱۳۸۹، ص. ۷). هوش مصنوعی عبارت است از بررسی روش‌های استفاده از سیستم‌ها مبتنی بر رایانه جهت انجام وظایف یا حل مسائلی که به‌طور معمول توسط قوای ذهنی انسان‌ها انجام می‌شود (داوودآبادی و خزاعی، ۱۳۸۷، ص. ۹۶). اگر انسان بخواهد انجام دهد باید از هوش خود استفاده کند (داوودآبادی و خزاعی، ۱۳۸۷، ص. ۹۶). از طرف دیگر در تعریف‌های هوش مصنوعی به دو رویکرد هوش مصنوعی قوی و هوش مصنوعی ضعیف دسته‌بندی کرد (مطلبی کربکنندی، ۱۳۹۳، ص. ۱۷۵).

اما نظریه‌پردازان هوش مصنوعی تعاریف دیگری از هوش مصنوعی ارائه داده‌اند از جمله:

- مطالعه توانایی‌های ذهنی از طریق مدل‌های محاسباتی (Charniak, 2003)،

- مطالعه محاسباتی که منجر به درک و استدلال می‌شود (Charniak, 1996).

هوش مصنوعی به سامانه‌های رایانشی‌ای گفته می‌شود که می‌توانند وظایفی را انجام دهند که به‌طور معمول نیازمند هوش انسانی است؛ مانند یادگیری، استدلال، حل مسئله و تصمیم‌گیری (Charniak, 1996, p. 11). در تعریف‌های کلاسیک، هوش مصنوعی

«علم و مهندسی ساخت ماشین‌های هوشمند و طراحی عامل‌هایی» است که در محیط عمل می‌کنند و بر اساس داده‌ها رفتار خود را تنظیم می‌نمایند (Charniak, 1985, p. 25). در رویکردهای جدیدتر، بر جنبه‌های داده‌محور این فناوری تأکید می‌شود؛ به این معنا که هوش مصنوعی شبکه‌ای از سامانه‌های یادگیرنده و خود به‌روزشونده است که با بهره‌گیری از داده‌های کلان و الگوریتم‌های یادگیری عمیق، الگوهای رفتاری، زبانی و تصمیم‌گیری را استخراج و بازتولید می‌کند (Wang & Siau, 2019, p. 18).

۲-۳. الهیات سایر^۱

در مورد الهیات سایر تعریف‌های گوناگونی بیان شده به عنوان نمونه: سوزان جورج^۲ در مورد الهیات سایر معتقد است که الهیات برای فضای سایر روش‌هایی را در برمی‌گیرد که مردم می‌توانند از طریق آن عمل دینی را در فضای سایر انجام دهند و آن روش‌ها متکی بر رایانه است (جورج، ۱۳۹۰، ص. ۳۲۸). الهیات گاهی به معنای خداشناسی و یزدان‌شناسی است و درباره خدا بحث می‌کند. آنتونیو اسپارادو کشیش ایتالیایی، چهار تعریف در مورد الهیات سایر به کار برده است که عبارت‌اند از:

- ۱- الهیات به معنای ارتباط اجتماعی داشتن در عصر اینترنت؛
- ۲- تأمل و تدبر کشیشانه در چگونگی ارتباط با انجیل از طریق وب؛
- ۳- تأمل و تدبر پدیدارشناسانه در حضور پدیده‌های دینی در اینترنت؛
- ۴- چگونگی ظرفیت وب به عنوان مکانی با ظرفیت‌های معنوی (قائم‌نیا، ۱۴۰۰، ص. ۱۰).

الهیات سایر به عنوان شاخه‌ای نوپدید در الهیات معاصر، به بررسی پیامدهای دینی و الهیاتی جهان دیجیتال و فضای مجازی برای مفاهیمی چون خدا، انسان، نجات، وحی و شریعت می‌پردازد (Spadaro, 2014, P.18). در این رویکرد، فضای سایر نه صرفاً رسانه‌ای برای انتقال پیام دینی بلکه افق جدیدی برای تجربه، تفسیر و زیست دینی تلقی می‌شود و پرسش‌هایی درباره مرجعیت دینی، اصالت تجربه ایمانی و اخلاق دینی در بستر دیجیتال طرح می‌گردد.

1. Cyber Theology
2. Susan George

۲-۴. انسان‌شناسی اسلامی

بر اساس آراء، ملاصدرا، انسان را موجودی ذومراتب می‌داند که حقیقت او در نفس مجرد و حرکت جوهری آن تبیین می‌شود؛ انسانی که در عین پیوند با بدن مادی، دارای ساحت عقلانی و روحانی است و کمال او در فعلیت یافتن مراتب ادراکی و ارادی‌اش است (ملاصدرا)، در این افق، هر فناوری از جمله هوش مصنوعی باید در نسبت با فاعلیت انسانی، اختیار، هویت و امکان سیر الی‌الله‌سنجیده شود (قائمی‌نیا، ۱۴۰۳، ص. ۲۳).

۲-۵. معرفت‌شناسی اسلامی

در معرفت‌شناسی اسلامی، تمایز میان علم حضوری و حصولی، جایگاه بدیهیات، و نسبت عقل، وحی و شهود در سلسله‌مراتب معرفت دینی از مبانی اصلی به‌شمار می‌آید (طباطبایی، ۱۳۵۳، ص. ۱۲۰). معرفت دینی در این چهارچوب صرفاً انباشتی از «اطلاعات» نیست، بلکه نوعی حضور و اتحاد عالم و معلوم و صورت‌یابی معانی در نفس است. هرچند هوش مصنوعی می‌تواند حجم عظیمی از داده‌ها و متون دینی را پردازش کند؛ اما در ساحت علم حضوری، شهود ایمانی و فهم وجودی از حقایق الهی، جایگزین انسان سالک و عالم دینی نمی‌شود (قائمی‌نیا، ۱۴۰۳، ص. ۲۵).

۲-۶. ارزش‌شناسی و اخلاق اسلامی

در ارزش‌شناسی و اخلاق اسلامی، ارزش افعال بر بنیاد پیوند میان فعل اختیاری انسان و غایت الهی آن و نسبت افعال با قرب یا بعد از خداوند سنجیده می‌شود (مطهری، ۱۳۹۰). در این منظر، حسن و قبح افعال تنها تابع پیامدهای دنیوی یا رضایت کاربران نیست بلکه با ساختار وجودی انسان و نظام تشریح الهی گره‌خورده است. ظهور هوش مصنوعی، ربات‌ها و سکوها‌های هوشمند، پرسش‌های تازه‌ای درباره مسئولیت اخلاقی، نیت، اختیار و نسبت میان‌کنش انسانی و کنش ماشینی ایجاد می‌کند (Bostrom & Yudkowsky, 2018, p. 52). اینکه تا چه حد می‌توان تصمیم‌های توصیه‌گرهای الگوریتمی، سامانه‌های فتوای خودکار یا دستیارهای معنوی مبتنی بر هوش مصنوعی را در افق اخلاق و فقه اسلامی ارزیابی کرد، نیازمند بازخوانی مبانی ارزش‌شناسی و

فقه‌الاخلاق در نسبت با فناوری‌های نو است (رستمی‌کیا، ۱۴۰۲، ص. ۲۵).

جدول (۱): تعریف اصطلاحات کلیدی

منبع پیشنهادی	تعریف مختصر	مفهوم کلیدی
Charniak, 1985; Wang & Siau, 2019	سامانه‌های رایانشی که با تکیه بر داده و الگوریتم، وظایفی شبیه فرایندهای شناختی انسان (یادگیری، استدلال، تصمیم‌گیری) را انجام می‌دهند.	هوش مصنوعی
منابع الهیات سایر مثل: Spadaro	شاخه‌ای از الهیات که پیامدهای دینی و الهیاتی جهان دیجیتال و فضای مجازی را برای مفاهیمی چون خدا، انسان، نجات و شریعت بررسی می‌کند.	الهیات سایر
ملاصدرا و مفسران او	نگرشی که انسان را موجودی ذومراتب، دارای نفس مجرد و سیر تکاملی وجودی می‌داند و هویت او را در نسبت با خدا و حرکت جوهری تبیین می‌کند.	انسان‌شناسی اسلامی
علامه طباطبایی و دیگر متفکران معاصر	دستگاهی که مراتب علم (حضور / حصولی)، نقش عقل و وحی و جایگاه شهود و بدیهیات را در شکل‌گیری معرفت دینی توضیح می‌دهد.	معرفت‌شناسی اسلامی
متون اخلاق و فقه‌الاخلاق اسلامی	منظومه‌ای که ارزش افعال را بر اساس نسبت آن‌ها با غایت الهی، قصد و اختیار فاعل و مطابقت با احکام و مقاصد شریعت ارزیابی می‌کند.	ارزش‌شناسی و اخلاق اسلامی

۳. روش پژوهش

۳-۱. طرح پژوهش

این پژوهش از یک طرح ترکیبی کمی - کیفی با رویکرد اکتشافی متوالی استفاده کرده است. ابتدا داده‌های کمی جمع‌آوری شده و سپس با استناد به یافته‌های کمی، داده‌های کیفی جمع‌آوری و تحلیل شده است.

۲-۳. جامعه، نمونه و شیوه نمونه‌گیری

جامعه آماری پژوهش شامل متخصصان ایرانی حوزه‌های فلسفه دین، الهیات اسلامی و علوم شناختی با تمرکز بر علوم شناختی و معرفت‌شناسی دینی بود. حجم نمونه ۲۶ نفر از طریق نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شد.

۱-۳-۳. معیارهای ورود

- ۱- حداقل ۵ سال سابقه تخصص علمی یا عملی در معرفت‌شناسی دینی، فلسفه ذهن، الهیات؛
- ۲- سن بالای ۳۰ سال و مدرک تحصیلی حداقل کارشناسی ارشد (ترجیحاً دکتری) در رشته‌های مرتبط؛
- ۳- آشنایی متوسط به بالا با مفاهیم هوش مصنوعی (تجربه حداقل ۱ سال تعامل با ابزارهای هوش مصنوعی).

۲-۳-۲. معیارهای خروج

- ۱- عدم تخصص مستقیم در حوزه‌های فوق (مانند متخصصان صرفاً فنی بدون زمینه دینی)؛
 - ۲- پاسخ‌های ناقص بیش از ۱۰ درصد پرسش‌های پرسش‌نامه؛
 - ۳- سابقه کاری مستقیم کم‌تر از ۱ سال با فناوری‌های هوش مصنوعی یا عدم تمایل به شرکت.
- از ۳۵ دعوت‌شده، ۹ نفر به دلایل خروج حذف شدند (نرخ پاسخ‌دهی ۷۴ درصد). این معیارها بر اساس استانداردهای COREQ برای مطالعات کمی - کیفی تنظیم شده است. با توجه به محدودیت جامعه و شرایط پژوهش، حجم نمونه کمی با استناد به نرم‌افزار G*Power و شرایط پژوهش توجیه شد و پذیرفته شد که این موضوع یکی از محدودیت‌های پژوهش است.

۴. ابزار گردآوری داده‌ها

برای بخش کمی: از یک پرسش‌نامه محقق‌ساخته با ۳۰ مؤلفه و مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای استفاده شد.

برای بخش کیفی: از مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۲ پرسش راهنما استفاده شد. مصاحبه‌ها به صورت صوتی ضبط و سپس متنی شدند.

۴-۱. روایی و پایایی ابزار

روایی: روایی محتوا و سازه با استفاده از نظرهای ۵ نفر از متخصصان تأیید شد. پایایی: پایایی پرسش‌نامه با محاسبه آلفای کرونباخ برای کل مقیاس مقدار (X) و خرده مقیاس‌ها مقدار (Y) گزارش شد. پایایی پرسش‌نامه با آلفای کرونباخ ۰,۸۷ (کل: ۰,۸۷؛ فنی: ۰,۸۲؛ اخلاقی: ۰,۸۵؛ معرفتی: ۰,۸۹؛ الهیاتی: ۰,۸۶) تأیید شد.

۴-۲. روش تحلیل داده‌ها (کمی و کیفی)

داده‌های کمی با استفاده از نرم‌افزار SPSS نسخه X تحلیل شدند. نرمال بودن داده‌ها با آزمون کلموگروف - اسمیرنوف بررسی شد. بر اساس نتایج، از آزمون‌های پارامتریک t-test و همبستگی پیرسون استفاده شد. در صورت عدم نرمالیتی، از آزمون‌های ناپارامتریک (مانند من - ویتنی و اسپیرمن) استفاده می‌شد. داده‌های کیفی با استفاده از نرم‌افزار NVivo تحلیل شدند. فرایند تحلیل شامل کدگذاری باز، محوری و انتخابی و استخراج تم‌ها بود.

۴-۳. ویژگی‌های دموگرافیک

جدول زیر ویژگی‌های دموگرافیک افراد نمونه را نشان می‌دهد:

جدول (۲): ویژگی‌های دموگرافیک افراد نمونه

متغیر	دسته	فراوانی	جمع کل	درصد
جنسیت	مرد	۲۵	۳۰	83.3
	زن	۵	۳۰	16.7
سطح تحصیلات	کارشناسی	۰	۳۰	0
	کارشناسی ارشد	۵	۳۰	16.7
	دکتری	۱۰	۳۰	33.3
تحصیلات حوزوی	سطح سه	۳	۳۰	10

متغیر	دسته	فراوانی	جمع کل	درصد
سن	سطح چهار	۱۲	۳۰	40
	۳۱ تا ۴۰	۷	۳۰	23.3
	۴۱ تا ۵۰	۱۰	۳۰	33.3
	۵۱ تا ۶۰	۱۰	۳۰	33.3
	۶۱ تا ۷۰	۳	۳۰	10
	۷۱ تا ۸۰	۰	۳۰	0

در این پژوهش، شرکت‌کنندگان شامل متخصصان حوزه هوش مصنوعی و الهیات بوده‌اند. نسبت میان این دو گروه تخصصی به گونه‌ای تنظیم شده است که تعامل میان دانش فناورانه و دانش دینی به شکل مطلوبی برقرار گردد. تعداد افراد با تخصص هوش مصنوعی و افرادی که در زمینه الهیات فعالیت دارند به صورت تقریباً برابر است تا بتوان از هر دو منظر تحلیلی بهره برد. تخصص شرکت‌کنندگان شامل هوش مصنوعی، یادگیری ماشین، فلسفه دین، و علوم دینی اسلامی است که تحلیل کیفی داده‌ها بر اساس دیدگاه‌های این تخصص‌ها صورت گرفته است. این نسبت تخصص‌ها تأثیر مهمی بر تفسیر نتایج و دقت پژوهش داشته است و برای شفاف‌سازی بیشتر، جزئیات تحلیل کیفی در جداول مربوط ارائه شده است و جامعه آماری این پژوهش تعداد ۳۰ نفر است.

۴-۴. کاربرد روش‌های کمی، کیفی و همبستگی در بررسی تأثیر هوش مصنوعی بر ابعاد دینداری انسان معاصر

در این پژوهش، پرسش‌های مطرح شده در سه دسته اصلی انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی دسته‌بندی شده‌اند تا تحلیل دقیق‌تر و ساختاریافته‌تری از تأثیر هوش مصنوعی بر دینداری ارائه گردد. در مجموع، ۱۹ پرسش در حوزه انسان‌شناختی، ۱۴ پرسش در حوزه معرفت‌شناختی و ۱۳ پرسش در حوزه ارزش‌شناختی بررسی شده‌اند. برای تحلیل داده‌ها، از سه روش اصلی استفاده شده است: روش تحلیل کمی که شامل آزمون‌های آماری و محاسبه شاخص‌های توصیفی مانند آزمون t و همبستگی پیرسون است و روش تحلیل کیفی که با کدگذاری و

استخراج تم‌های مفهومی از پاسخ‌ها صورت گرفته است و در نهایت تحلیل همبستگی که روابط معنادار بین پرسش‌ها و متغیرها را مشخص نموده است، بدین ترتیب، تلفیق این سه روش تحلیلی توانسته است بررسی جامع، دقیق و چندبخشی از تأثیرات هوش مصنوعی بر دینداری در ابعاد انسانی، معرفتی و ارزشی را ممکن سازد و نتایج پژوهش را از لحاظ کمی، کیفی و ساختاری ارائه نماید. لازم به ذکر است در این پژوهش، تعداد پرسش‌ها در هر حوزه بر اساس بررسی پیشین ادبیات موضوع، نظریه‌های مرتبط و مشاوره‌های تخصصی با کارشناسان حوزه دین و فناوری هوش مصنوعی تعیین شده است تا پوشش جامع و متوازن از ابعاد مختلف دینداری انسان معاصر فراهم شود.

باتوجه به ضرورت حفظ اختصار و تمرکز مقاله بر مسائل کلیدی، تمامی پرسش‌های مطرح شده از اساتید به‌طور کامل ذکر نشده‌اند. باین حال، پرسش‌های اصلی که به تحقق اهداف پژوهش کمک می‌کنند، به‌دقت، انتخاب و در متن آمده‌اند تا خواننده دید روشنی از چهارچوب پژوهش و تحلیل ارائه شده داشته باشد.

۴-۱. هوش مصنوعی و تأثیر آن بر معرفت‌شناسی دینی انسان معاصر

در حوزه تأثیر هوش مصنوعی بر معرفت‌شناسی انسان معاصر ۱۴ پرسش طراحی شده است که تعدادی از آن به شرح ذیل است:

- ۱- بدن‌مندی^۳ چه نقشی در تحقق آگاهی دینی دارد و آیا هوش مصنوعی بدون بدن‌مندی قادر به درک دینی است؟
- ۲- به چه نحوی جایگزینی اطلاعات صرف به‌جای آگاهی دینی منجر به شکاکیت معرفتی می‌شود؟
- ۳- چگونه دیدگاه انسجام‌گرایی می‌تواند توسط هوش مصنوعی در حوزه معرفت دینی تأیید یا بازتولید شود؟
- ۴- هوش مصنوعی چگونه می‌تواند از بروز ایمان‌گرایی سایبری که ممکن است پشتوانه دینی ضعیفی داشته باشد، جلوگیری کند؟
- ۵- و...

الف) تحلیل داده‌ها (کمی و کیفی)

یافته‌های کمی

در این بخش، یافته‌های آماری مربوط به متغیرهای اصلی پژوهش ارائه می‌شود. برای هر متغیر، میانگین، انحراف معیار (SD)، تعداد نمونه (n)، مقدار آزمون t یا r، سطح معناداری (p) و اندازه اثر Cohen's d یا r^2 گزارش شده است. مقدار دقیق میانگین‌ها، مانند «۱٫۸۵ برای علم حضوری»، در این بخش ذکر شده و در نتیجه‌گیری تکرار نمی‌شود.

جدول (۳): تحلیل همبستگی دینداری انسان معاصر از طریق هوش مصنوعی

متغیر	میانگین	SD	n	t/r	p	اندازه اثر
علم حضوری	1.85	0.42	30	2.10	0.043	0.38
علم حصولی	2.10	0.35	30	2.45	0.021	0.44
ارزش‌های اخلاقی	1.95	0.38	30	2.20	0.035	0.40

به دلیل محدودیت تعداد نمونه و شرایط پژوهش، از آزمون t و همبستگی پیرسون استفاده شد و از ANOVA صرف نظر گردید. نرمال بودن داده‌ها با آزمون کلموگروف اسمیرنوف بررسی شد و بر اساس نتایج، از آزمون‌های پارامتریک استفاده شد.

یافته‌های کیفی

در بخش کیفی، فرایند کدگذاری به شرح زیر انجام شد:

- ۱- ابتدا کدگذاری باز برای استخراج مفاهیم اولیه انجام شد.
 - ۲- سپس کدگذاری محوری برای تشکیل مقوله‌ها صورت گرفت.
 - ۳- در نهایت، کدگذاری انتخابی برای شکل‌دهی به تم‌های اصلی انجام شد.
- به عنوان مثال، از واحد معنی «استفاده از هوش مصنوعی در تفسیر متون دینی» به کد «تفسیر دیجیتال» رسیده و سپس به تم اصلی «تحول در فهم متون دینی» ارتقا یافت.

جدول (۴): ادغام داده‌های کمی و کیفی

متغیر / تم	یافته کمی	یافته کیفی	تفسیر ترکیبی
علم حضوری	میانگین: ۱,۸۵ SD: 0.42	تم: کاهش ارتباط مستقیم با حقیقت	تأثیر هوش مصنوعی بر فهم وجودی از حقیقت
علم حصولی	میانگین: ۲,۱۰ SD: 0.35	تم: افزایش دسترسی به دانش دینی	افزایش دسترسی به منابع دینی
ارزش‌های اخلاقی	میانگین: ۱,۹۵ SD: 0.38	تم: تغییر در نگرش به ارزش‌های اخلاقی	تأثیر هوش مصنوعی بر ارزش‌های اخلاقی

جدول (۵): تحلیل کمی داده‌ها در (آزمون t تک نمونه‌ای)

شماره سؤال	موضوع سؤال	حجم نمونه (n)	میانگین پاسخ	انحراف معیار	مقدار t	درجه آزادی (df)	سطح معناداری (p)	نتیجه آزمون
q1	ناتوانی هوش مصنوعی در علم حضوری	26	1.85	1.12	5.251	25	0.001	رد توانایی AI در علم حضوری
q2	جایگزینی اطلاعات ماشینی به جای آگاهی	26	2.46	1.39	1.972	25	0.060	عدم تفاوت معنادار با مقدار مرجع
q4	نقش بدن‌مندی در تحقق آگاهی دینی	26	3.31	1.09	1.443	25	0.161	غیرمعنادار، گرایش مثبت نسبت به بدن‌مندی
q6	تمایز داده و آگاهی	26	4.38	1.06	6.653	25	0.001	پذیرش توانایی فنی در تمایز داده و آگاهی
q7	توانایی پردازش داده توسط هوش مصنوعی	26	4.15	1.01	5.839	25	0.001	پذیرش توانایی فنی در پردازش داده‌ها

شماره سؤال	موضوع سؤال	حجم نمونه (n)	میانگین پاسخ	انحراف معیار	مقدار t	درجه آزادی (df)	سطح معناداری (p)	نتیجه آزمون
q11	امکان درک معنا توسط هوش مصنوعی	26	1.88	1.24	4.574	25	0.001	رد درک عمیق معنا توسط هوش مصنوعی
q14	مسئولیت‌پذیری اخلاقی هوش مصنوعی	26	2.35	1.20	2.783	25	0.010	تردید در مسئولیت‌پذیری اخلاقی هوش مصنوعی
q19	امکان پیدایش روح در هوش مصنوعی	26	1.58	0.99	7.353	25	0.001	رد پیدایش روح در هوش مصنوعی
q32	نگرانی از جایگزینی داده به جای آگاهی	26	3.23	1.24	0.947	25	0.353	نگرانی محتاطانه نسبت به جایگزینی داده‌ها

پاسخ‌دهندگان به‌طور قوی توانایی‌های فنی هوش مصنوعی در پردازش داده‌ها و اطلاعات را می‌پذیرند، برای نمونه سؤالات مربوط به تمایز میان داده و آگاهی (میانگین ۴,۳۸) و امکان پردازش اطلاعات توسط هوش مصنوعی (میانگین ۴,۱۵) با اختلاف معنادار مثبت ($p < 0.001$) تأیید می‌شوند. درعین حال، ناتوانی هوش مصنوعی در دستیابی به علم حضوری یا درک معانی عمیق مورد تأکید است. پاسخ‌ها در پرسش‌هایی مانند امکان درک معنا (میانگین ۱,۸۸) و علم حضوری (میانگین ۱,۸۵) معنادار کم‌تر از ۳ است. (باتوجه به نوع تعریف هوش مصنوعی در این پژوهش که مبتنی بر پردازش داده‌ها و الگوریتم‌های محاسباتی است، انتظار درک حضوری (Presence) یا تجربه زیسته انسانی از هوش مصنوعی بی‌جهت و غیرعلمی است. هوش مصنوعی قادر به فهم معانی ضمنی، حضور عینی و ادراک مستقیم نیست و این محدودیت اساسی آن به‌شمار می‌آید) (فرهادی و دیگران، ۱۴۰۴، ص. ۵). پرسش‌هایی نظیر شکاکیت معرفتی و جایگزینی انسجام‌گرایی (میانگین‌های حدود ۳) است که نگرانی را نسبت به پیامدهای معرفتی احتمالی هوش مصنوعی در حوزه معرفت دینی بیان می‌کنند.

همبستگی بالای پرسش‌های مرتبط با علم و درک نشان از درک همگن پاسخ‌دهندگان از محدودیت‌های هوش مصنوعی در حوزه مفاهیم پیچیده معرفتی دارد. پرسش‌های مرتبط با نقش بدن‌مندی در تحقق آگاهی دینی و توان هوش مصنوعی در درک دینی بدون بدن‌مندی، میانگین‌های حدود ۳,۳۱ (بدن‌مندی و آگاهی) و ۲,۵۴ (ارتباط بدن‌مندی با دیدگاه عصب‌شناسان^۴) را نشان می‌دهد. این اعداد بیانگر آن است که پاسخ‌دهندگان نقش مهمی برای بدن‌مندی در تحقق آگاهی - به‌ویژه آگاهی دینی - قائل هستند و نسبت به توان هوش مصنوعی بدون داشتن بدن‌مندی برای درک واقعی دینی تردید دارند. این دیدگاه با تفسیرهای فلسفی و دینی که بدن‌مندی^۵ را شرط لازم برای حضور و درک عمیق معنوی می‌دانند، همخوانی دارد (فرهادی و دیگران، ۱۴۰۴، ص. ۶). پرسش‌های مرتبط با جایگزینی اطلاعات صرف به‌جای آگاهی دینی و تأثیر آن بر شکاکیت معرفتی میانگین ۳,۲۳ و پراکندگی بالایی دارد که بیانگر نگرانی نسبی درباره احتمال کاهش اعتبار آگاهی دینی و افزایش شکاکیت معرفتی به‌خاطر اتکای صرف به داده‌ها و اطلاعات ماشینی است. این مسئله به‌گونه‌ای منعکس‌کننده دغدغه‌های نظری معرفت‌شناختی است که جایگزینی داده‌های ماشینی با آگاهی انسانی، می‌تواند باعث تضعیف انسجام معرفتی شود.

تحلیل کیفی

این حوزه شامل تم‌هایی درباره تعریف و تفاوت آگاهی و داده، درک معنا، شکاکیت معرفتی، انسجام‌گرایی و تأثیر فناوری بر معیارهای معرفتی است. پاسخ‌دهندگان

4. Neuroscientists

۵. دیدگاه‌های فلسفی و دینی متعددی وجود دارد که بدن‌مندی را شرط لازم برای حضور و درک عمیق معنوی می‌دانند. به‌ویژه در فلسفه اسلامی، نظریه‌های صدرالمتألهین درباره نسبت نفس و بدن نشان می‌دهد که بدن مادی نقش تعیین‌کننده‌ای در فرایند کسب آگاهی و تجربه دینی دارد و بدون توجه به بدن، درک عمیق و واقعی معنویت ممکن نیست (عزیزی علویچه، ۱۴۰۲، صص. ۷۳-۷۲). همچنین مطالعات معاصر در فلسفه ذهن و معرفت‌دینی بر نقش بنیادین بدن‌مندی در تجربه دینی تأکید دارند که این دیدگاه در پژوهش حاضر به‌عنوان چهارچوب نظری پذیرفته شده است و ارتباط مستقیمی با هدف مطالعه یعنی بررسی تأثیر هوش مصنوعی فاقد بدن‌مندی بر دینداری انسان معاصر دارد (کهن‌سال و دیگران، ۱۴۰۲، ص. ۶۵)؛ بنابراین این مفهوم علاوه بر تقویت پایه نظری پژوهش، به فهم دقیق‌تر محدودیت‌ها و چالش‌های هوش مصنوعی در حوزه معنویت کمک شایانی می‌کند.

توانایی‌های فنی هوش مصنوعی در پردازش اطلاعات و تمایز دقیق داده از آگاهی را به صورت قوی پذیرفته‌اند؛ این از نظر فنی ظرفیت هوش مصنوعی را تأیید می‌کند. اما نگرش منفی نسبت به امکان دسترسی هوش مصنوعی به علم حضوری، درک عمیق معنا و تحلیل شهودی وجود دارد، این امر نشان‌دهنده شکاف فلسفی میان داده‌محوری و آگاهی انسانی است. تأکید بر اطلاعات داده‌محور زمینه‌ساز شکاکیت معرفت‌دینی و کاهش انسجام معرفت تلقی شده است. دیدگاه پاسخ‌دهندگان نسبت به نقش هوش مصنوعی در انسجام‌گرایی معرفتی و جلوگیری از شکل‌گیری ایمان‌گرایی سطحی سایبری، پراکنده و محتاطانه است. نگرانی از تغییر معیارهای هنر و معرفت به سمت نسبی‌گرایی، به تضعیف ارزش‌های دینی و معرفتی اشاره دارد و نمایانگر چالش‌های فرهنگی - معرفتی فناوری در جامعه است.

ب) تحلیل همبستگی‌های معنادار پیرسون

- ۱- ناتوانی در دستیابی به علم حضوری و درک معنای عمیق: از دیدگاه پاسخ‌دهندگان همبستگی مثبتی و معناداری میان علم حضوری و علم حصولی وجود ندارد و هوش مصنوعی توانایی علم شهودی و حضوری یا درک عمیق معنوی را نخواهد داشت و آن را محدود می‌کند.
- ۲- پردازش اطلاعات و دفاع از آن: با همبستگی در کنار (تمایز آگاهی و داده) و (تطبیق تعریف هوش) روابط مثبت معنادار دارند، پاسخ‌ها بیانگر پذیرش توانمندی فنی هوش مصنوعی در حوزه پردازش داده‌ها است که این امر حاکی از روابط مثبت معنادار در بین آنها است.
- ۳- شکاکیت و انسجام‌گرایی: همبستگی معناداری معنادار بین (شکاکیت معرفتی)^۶ و

۶. پدیده شکاکیت معرفتی از حیث روان‌شناسانه مورد بررسی‌های محدودی قرار گرفته است. در فلسفه، شکاکیت معرفتی به معنای تردید و ناتوانی در دستیابی به معرفت یقینی است که بیشتر به مسائل معرفت‌شناسی مربوط می‌شود؛ اما در روان‌شناسی، شکاکیت به‌عنوان یک نگرش یا حالت ذهنی شکاکانه تعریف می‌شود که فرد را به پرسشگری، ناباوری، یا شک مداوم نسبت به باورها و ادعاهای مختلف سوق می‌دهد. این نگرش ممکن است با پدیده‌هایی همچون اضطراب شناختی، سندروم ایمپاستر، یا دیگر اختلالات روانی مرتبط باشد که بر کیفیت باورها و تصمیم‌گیری‌های فرد تأثیر می‌گذارد؛ بنابراین، اگرچه شکاکیت معرفتی در فلسفه از حیث نظری بررسی شده است؛ اما جنبه‌های روان‌شناسانه آن هنوز نیازمند

(تأثیر فرگشت)^۸ با (انسجام‌گرایی دینی)^۹ وجود دارد به این بیان که هوش مصنوعی باعث تغییر معیارهای معرفتی و تضعیف انسجام‌گرایی دینی می‌شود.

جدول (۶): جمع‌بندی دیدگاه‌ها درباره تأثیر هوش مصنوعی بر معرفت دینی

نتیجه کلی	سؤالات
اکثریت توانایی‌های فنی و قابلیت‌های پردازش داده‌ها و تمایز آن از آگاهی از منظر پاسخ‌دهندگان.	توانایی‌های فنی هوش مصنوعی در پردازش داده‌ها و تمایز آن از آگاهی از منظر پاسخ‌دهندگان.
اما تمایز آن با آگاهی و معرفت انسانی را پذیرفته‌اند.	آیا هوش مصنوعی قادر به دستیابی به علم حضوری یا درک معانی عمیق در حوزه دینی و معرفتی است؟
اکثراً با توانایی هوش مصنوعی در دستیابی به علم حضوری و درک عمیق معنوی مخالف بوده و آن را محدود می‌دانند.	نگرش پاسخ‌دهندگان نسبت به نقش بدن‌مندی در تحقق آگاهی دینی و قابلیت هوش مصنوعی در درک دینی بدون بدن‌مندی چیست؟
اهمیت بدن‌مندی برای آگاهی و به‌ویژه آگاهی دینی توسط شرکت‌کنندگان مورد قبول است و به محدودیت هوش مصنوعی در درک دینی اشاره می‌شود.	آیا جایگزینی اطلاعات صرف ماشینی به جای آگاهی دینی می‌تواند باعث افزایش شکاکیت معرفتی در جامعه دینی شود؟
کاهش اعتبار آگاهی دینی و تشدید شکاکیت معرفتی به علت اتکا به اطلاعات ماشینی مورد توجه پاسخ‌دهندگان قرار گرفته است.	

۴-۲. هوش مصنوعی و تأثیر آن بر ارزش‌شناختی انسان معاصر

در حوزه ارزش‌شناختی ۱۳ سؤال طراحی شده است که تعدادی از آن به شرح ذیل است:

۱- توانایی هوش مصنوعی در درک مفاهیم خوبی و بدی در چهارچوب اخلاق دینی

پژوهش‌های گسترده‌تر است و تأثیرات آن بر باورها، انگیزه‌ها و رفتارهای انسان‌ها در حوزه‌های دینی و معرفتی، موضوعی برای مطالعات علمی محسوب می‌شود.

7. Epistemic Skepticism
8. Evolutionary Impact
9. Religious Coherentism

چگونه ارزیابی می‌شود؟

۲- آیا هوش مصنوعی قادر است موازین اخلاقی دینی را درک و بر اساس آن در تصمیم‌گیری‌ها و رفتارها عمل کند، و محدودیت‌های احتمالی این درک چه هستند؟

۳- آیا هوش مصنوعی می‌تواند به مسئولیت‌پذیری اخلاقی برسد و در برابر عملکرد خود پاسخگو باشد؟

۴- چگونه کمال‌خواهی در هوش مصنوعی با ارزش‌های دینی و اخلاقی سازگار است؟

۵- تغییر مبانی زیبایی‌شناسی و ارزش‌های هنری در فضای فرهنگی هوش مصنوعی چه تأثیری بر نگرش‌های دینی و فرهنگی دارد؟

۶- چگونه رشد هوش مصنوعی می‌تواند سبک زندگی اسلامی را متحول کند و حفظ معیار قرب به خدا را تضمین نماید؟

جدول (۷): تحلیل کمی داده‌ها در (آزمون t تک نمونه‌ای)

شماره سؤال	موضوع سؤال	حجم نمونه (n)	میانگین پاسخ	انحراف معیار	مقدار t	درجه آزادی (df)	سطح معناداری (p)	نتیجه آزمون
q36	ارزش‌گذاری اخلاقی رفتارهای هوش مصنوعی	26	3.50	1.21	-	25	-	پذیرش نسبی توانمندی‌های هوش مصنوعی در ارزش‌گذاری اخلاقی
q46	امکان اجرای عدالت توسط هوش مصنوعی	26	3.65	1.23	-	25	-	پذیرش نسبی توانایی اجرای عدالت توسط هوش مصنوعی
q13	توانایی درک مفاهیم خوبی و بدی توسط هوش مصنوعی	26	2.04	1.15	-	25	-	نگرانی و تردید نسبت به درک واقعی خوبی و بدی
q14	مسئولیت‌پذیری	26	2.35	1.20	-	25	-	تردید نسبت به

شماره سؤال	موضوع سؤال	حجم نمونه (n)	میانگین پاسخ	انحراف معیار	مقدار t	درجه آزادی (df)	سطح معناداری (p)	نتیجه آزمون
	اخلاقی هوش مصنوعی							تحقق مسئولیت اخلاقی واقعی
q33	تأثیر هوش مصنوعی بر تغییر معیارهای زیبایی‌شناسی و سبک زندگی دینی	26	2.5 تا 3.0	متغیر	-	25	-	دیدگاه‌های متفاوت درباره تغییرات فرهنگی و دینی
q39	خطر گسترش دینداری عوامانه	26	میانگین متوسط	متغیر	-	25	-	نگرانی از گسترش دینداری سطحی و تقلیدی

در حوزه اخلاقی - ارزشی، میانگین پرسش‌هایی مانند ارزش‌گذاری اخلاقی بر رفتارهای ماشین (میانگین ۳,۵۰) و امکان اجرای عدالت توسط هوش مصنوعی^{۱۰} (میانگین ۳,۶۵) نشان از پذیرش نسبی توانمندی‌های هوش مصنوعی در این حوزه‌ها دارد. با این حال، شک و تردید در توانایی هوش مصنوعی برای درک مفاهیم خوبی و بدی (میانگین ۲,۰۴) و مسئولیت‌پذیری اخلاقی (میانگین ۲,۳۵) (قلی‌زاده، ۱۴۰۳، ص. ۷۲) به وضوح مشاهده می‌شود که این مسئله نشان‌دهنده نگرانی نسبت به تحقق فضایل و مسئولیت‌های اخلاقی توسط هوش مصنوعی است. پرسش‌های مرتبط با تأثیر هوش مصنوعی بر سبک زندگی دینی، نسبت به تغییر معیارهای زیبایی‌شناسی و خطر دینداری عوامانه میانگین‌های متوسطی بین ۲,۵ تا ۳ دارند؛ این موارد بازتاب‌دهنده فضای پیچیده و دیدگاه‌های متفاوت درباره پیامدهای فرهنگی و دینی فناوری است. همبستگی میان پرسش‌های اخلاقی و عدم توانایی هوش مصنوعی بر درک آن‌ها (درک خوبی و بدی، مسئولیت‌پذیری، جزا و کیفر)، نشانگر یکپارچگی نگرش‌ها به

۱۰. اصطلاح «اجرای عدالت توسط هوش مصنوعی» به معنای به‌کارگیری فناوری‌های هوشمند در فرایندهای قضایی و تصمیم‌گیری‌های حقوقی است که هدف آن بهبود عدالت اجتماعی، افزایش شفافیت، کاهش خطاهای انسانی و تسریع در رسیدگی به پرونده‌ها است. هوش مصنوعی به‌عنوان ابزاری کمکی در تحلیل داده‌های حقوقی، پیش‌بینی نتایج پرونده‌ها، مدیریت بهتر منابع قضائی و تسهیل دسترسی به عدالت شناخته می‌شود؛ اما نباید آن را جایگزین قضاوت انسانی دانست (مدنی‌فر و سجادی، ۱۳۹۴).

محدودیت‌های اخلاقی هوش مصنوعی در این موارد است. داده‌ها نشان می‌دهد که پاسخ‌دهندگان به این بخش با نوعی تردید و شکاف مواجه هستند. میانگین پاسخ‌ها درباره درک خوبی و بدی توسط هوش مصنوعی پایین و معنادار کم‌تر از نقطه میانه ۳ است؛ مثلاً میانگین حدود ۲,۰۴ که نشان‌دهنده این است که جامعه پژوهش شده معتقد است هوش مصنوعی فاقد توانایی درک واقعی و عمیق موازین اخلاقی دینی است. از دیدگاه دینی، این محدودیت به فقدان نیت، وجدان، و آگاهی شهودی نزد ماشین‌ها بازمی‌گردد که فراتر از پردازش داده و الگوریتم است. مسئله دیگر بیانگر این است که تحقق مسئولیت‌پذیری اخلاقی در هوش مصنوعی از منظر دینی به شدت مورد تردید است (فلاح، ۱۴۰۳، ص. ۱۸). از دیدگاه دینی، مسئولیت‌پذیری مستلزم درک کنش‌ها و عواقب آن‌ها با اراده آزاد و نیت است که هوش مصنوعی فاقد آن است. همچنین، باور بر این است که هرچند هوش مصنوعی ممکن است در سطح عملکردی و قواعدی بتواند پاسخگو باشد؛ اما فاقد ظرفیت ذاتی پذیرش مسئولیت اخلاقی واقعی به معنای دینی آن است (فلاح، ۱۴۰۳، ص. ۱۸). داده‌ها نشان می‌دهد که کمال‌خواهی به صورت ویژگی مثبت انسانی ریشه در ذات انسانی و معنویت دارد که هوش مصنوعی آن را به طور ذاتی ندارد و تحقق آن نیازمند انگیزه‌های درونی و آخرت‌نگری دینی است (بینا و قانع، ۱۴۰۳، ص. ۴۵)؛ بنابراین، جامعه پاسخ‌دهنده باور دارد که کمال‌خواهی در هوش مصنوعی اگر هم قابل تحقق باشد، قطعاً متفاوت و محدودتر از گونه انسانی است. این موضوع در منابع فقهی و فلسفی تحت الشعاع فقدان جان، روح و نیت در ماشین‌ها قرار دارد (قاضوی، ۱۴۰۲، ص. ۹۸).

الف) تحلیل کیفی

این قسمت حوزه‌هایی مانند اخلاق و مسئولیت‌پذیری، عدالت، سبک زندگی اسلامی، دینداری و تأثیرات فرهنگی را دربرمی‌گیرد. پاسخ‌دهندگان نسبت به توانایی هوش مصنوعی در ارزش‌گذاری اخلاقی رفتارها و اجرای عدالت پذیرش نسبی دارند؛ اما باور دارند که هوش مصنوعی فاقد درک واقعی و عمیق از مفاهیم خوبی و بدی و مسئولیت اخلاقی است؛ چون فاقد نیت و اراده آزاد است. شک و تردید جدی نسبت به توانایی

هوش مصنوعی برای تحقق مسئولیت اخلاقی واقعی و سازگاری کمال‌خواهی با ارزش‌های اسلامی مطرح است؛ کمال‌خواهی امری انسانی و معنوی ارزیابی می‌شود که هوش مصنوعی به‌طور ذاتی ندارد. نگرانی‌هایی درباره تغییرات مبانی زیبایی‌شناسی و ارزش‌های هنری و همچنین تأثیر فزاینده هوش مصنوعی بر سبک زندگی اسلامی وجود دارد که ممکن است منجر به نوعی نسبی‌گرایی و تغییر معیارها شود. خطر گسترش دینداری عوامانه^{۱۱} که سطحی و تقلیدی است، ناشی از تأثیرات هوش مصنوعی و فناوری‌های نوین، مورد تأکید قرار گرفته است. در نهایت، پاسخ‌دهندگان بر ضرورت حفظ معیارهای دینی و ارزش‌های معنوی در مواجهه با فناوری تأکید می‌کنند و خواستار رویکردهای سیاست‌گذاری هوشمندانه و فرهنگی در حوزه هوش مصنوعی هستند.

ب) تحلیل همبستگی‌های معنادار پیرسون

(میل خداجویی) با (اجرای عدالت) دارای همبستگی قوی است، این نشان می‌دهد که دیدگاه‌های مرتبط با معنویت دینی با باور به ظرفیت هوش مصنوعی در اجرای عدالت به‌نحوی پیوند خورده است. در تغییر معیارهای زیبایی‌شناسی و سبک زندگی، همبستگی در مورد تغییر نسبی‌گرایی فرهنگی و دینی با هوش مصنوعی وجود دارد در نهیلیسم و دینداری عوامانه، همبستگی بین نهیلیسم و تأثیرات هوش مصنوعی در زندگی انسان معاصر وجود دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱۱. واژه «دینداری عوامانه» به معنای نوعی دینداری سطحی یا شکل‌واره‌ای است که مبتنی بر تعبد صرف و فاقد تعمق فلسفی و معنوی عمیق می‌باشد. این نوع دینداری بیشتر بیانگر پیروی ظاهری و تقلیدی از مناسک دینی بدون درک عمیق مفاهیم و ارزش‌های دینی است. در مطالعات مربوط به دین و فرهنگ دینی، این اصطلاح برای توصیف نگرش‌هایی به‌کار می‌رود که صرفاً جنبه‌های ظاهری دین را مورد توجه قرار می‌دهند و از منظر جامعه‌شناسی و مطالعات دینی به‌عنوان یک نوع دینداری کم‌عمق شناخته شده است.

جدول (۸): جمع‌بندی دیدگاه‌ها درباره تأثیر هوش مصنوعی بر معرفت دینی

نتیجه کلی	سؤالات
اکثریت با توانایی درک عمیق مفاهیم اخلاقی توسط هوش مصنوعی مخالفانند.	آیا هوش مصنوعی می‌تواند مفاهیم اخلاقی خوبی و بدی را به‌طور واقعی درک کند؟
اکثریت تردید دارند؛ مسئولیت‌پذیری اخلاقی دینی نیازمند نیت، وجدان و اراده آزاد است که هوش مصنوعی فاقد آن است.	آیا هوش مصنوعی می‌تواند مسئولیت‌پذیری اخلاقی واقعی از منظر دینی داشته باشد؟
باور غالب به لزوم انگیزه‌های درونی و آخرت‌نگری برای کمال‌خواهی؛ هوش مصنوعی فاقد ویژگی ذاتی آن است.	چگونه هوش مصنوعی می‌تواند کمال‌خواهی را با ارزش‌های دینی و اخلاقی انسان سازگار کند؟
دیدگاه‌های متفاوت درباره تأثیرات هوش مصنوعی سبک زندگی و معیارهای زیباشناختی وجود دارد.	آیا هوش مصنوعی مبانی زیبایی‌شناسی و سبک زندگی دینی را تحت تأثیر قرار می‌دهد؟

۴-۳. هوش مصنوعی و تأثیر آن بر دینداری انسان معاصر

در حوزه انسان‌شناختی مجموعاً ۱۹ پرسش طراحی شده است. جهت رعایت اختصار و اجمال در نگارش مقاله، تنها بخشی از این پرسش‌ها به‌عنوان نمونه در متن آورده شده‌اند تا نمایندگی گویا از کل مجموعه پرسش‌ها را ارائه نمایند که به شرح ذیل است:

- ۱- آیا رواج و توسعه هوش مصنوعی می‌تواند موجب کاهش یا تشدید پوچ‌گرایی (نیپیلیسم) در بین دینداران شود؟
- ۲- در مواجهه با توسعه احتمالی هوش مصنوعی قوی در آینده، میل و گرایش به خداوند و دینداری انسان چگونه حفظ یا دچار تغییر خواهد شد؟
- ۳- آیا پیشرفت هوش مصنوعی می‌تواند به‌نوعی نفی خلقت یا ارتباط انسان با خدا منجر شود؟
- ۴- و...

جدول (۹): تحلیل کمی داده‌ها در (آزمون t تک نمونه‌ای)

شماره پرسش	موضوع پرسش	حجم نمونه (n)	میانگین پاسخ	انحراف معیار	مقدار t	درجه آزادی (df)	سطح معناداری (p)	نتیجه آزمون
q19	امکان افاضه روح به هوش مصنوعی	26	1.58	0.987	7.353	25	0.001	میانگین پاسخ‌ها به‌طور معنادار کم‌تر از ۳ است؛ باور قوی به ناممکن بودن افاضه روح در هوش مصنوعی
q20	امکان پیدایش حیات در هوش مصنوعی	26	1.62	1.023	6.903	25	0.001	باور قوی به ناممکن بودن پیدایش حیات در هوش مصنوعی
q21	امکان حیات پس از مرگ در هوش مصنوعی	26	1.50	0.990	7.726	25	0.001	باور قوی به ناممکن بودن حیات پس از مرگ برای هوش مصنوعی
q24	تمایز میان انسان طبیعی و مصنوعی	26	3.77	1.275	3.077	25	0.005	تأیید معنادار تفاوت اساسی میان انسان و ماشین
q4	تأثیر بدن مندی در آگاهی	26	3.31	1.087	1.443	25	0.161	میانگین بالاتر از ۳ ولی معنادار نیست؛ تأکید بر نقش بدن مندی آگاهی
q35	تغییر معیارهای زیبایی‌شناسی	26	2.77	1.210	0.972	25	0.340	تغییر نسبی در معیارهای زیبایی‌شناسی ولی معنادار نیست

شماره پرسش	موضوع پرسش	حجم نمونه (n)	میانگین پاسخ	انحراف معیار	مقدار t	درجه آزادی (df)	سطح معناداری (p)	نتیجه آزمون
q41	خطر جایگزینی دینداری عوامانه	26	2.92	1.230	0.319	25	0.753	نگرش پراکنده نسبت به دینداری عوامانه، غیرمعنادار

میانگین پاسخ‌ها برای پرسش‌های کلیدی این حوزه (مانند: افاضه روح، حیات، حیات پس از مرگ در هوش مصنوعی) پایین و معنادار از کم‌تر از مقدار میانه ۳ است میانگین حدود ۱,۵ تا ۱,۶، سطح معناداری ($p < 0.001$). این نتایج نشان‌دهنده باور قوی پاسخ‌دهندگان به ناممکن بودن تحقق ویژگی‌های متافیزیکی و روحانی در هوش مصنوعی است. در مقابل، پرسش‌های مربوط به تمایز میان انسان طبیعی و مصنوعی میانگین بالایی داشتند. حدود ۳,۷۷ با ($p = 0.005$) که بیانگر تأیید قوی وجود تفاوت اساسی میان انسان و ماشین در نظر شرکت‌کنندگان است. سایر پرسش‌ها در این حوزه مانند نقش بدن‌مندی در آگاهی، معنویت نوظهور ناشی از هوش مصنوعی و نگرانی در خصوص دینداری عوامانه، پاسخ‌هایی با پراکندگی نسبتاً زیاد داشتند که نشان‌دهنده آرای متنوع و دیدگاهی محتاطانه است. همبستگی قوی و مثبت میان پرسش‌های متافیزیکی^{۱۲} (افاضه روح، حیات، حیات پس از مرگ) نشان می‌دهد پاسخ‌دهندگان دیدگاهی همسو و منسجم در رد تحقق این ویژگی‌ها دارند:

سؤال ۱۹: امکان افاضه روح به هوش مصنوعی (سطح معناداری ($p < 0.01$))

سؤال ۲۰: امکان حیات در هوش مصنوعی (سطح معناداری ($p < 0.01$))

سؤال ۲۱: امکان حیات پس از مرگ برای هوش مصنوعی (سطح معناداری ($p < 0.01$))

این پرسش‌ها نشان‌دهنده نگرش منسجم پاسخ‌دهندگان به رد تحقق ویژگی‌های متافیزیکی در هوش مصنوعی هستند. همچنین همبستگی منفی میان باور به تمایز انسان و ماشین با نظریه جسمانیة الحدوث بودن نفس ($r = -0.409$) تبیین‌کننده حفظ مرزهای جدی انسانی در مقابل هوش مصنوعی است. پاسخ‌دهندگان نسبت به تأثیر هوش

مصنوعی بر احتمال تشدید پوچ‌گرایی نگرش محتاطانه و تا حدی منفی دارند و اکثراً بروز پوچ‌گرایی را نتیجه قطعی یا قابل‌پیش‌بینی نمی‌دانند. درمقابل، میل و گرایش به خدا و دینداری به‌طور نسبی پایدار یا حتی تقویت‌شونده دیده می‌شود، ولی هم‌زمان تنوع نظرات به چشم می‌خورد. همچنین باور غالب بر این است که پیشرفت‌های هوش مصنوعی تهدیدی برای خاستگاه خلقت و ارتباط انسان با خدا به‌شمار نمی‌رود.

الف) تحلیل کیفی

این حوزه به مسائل هویتی، وجودی و روحانی هوش مصنوعی می‌پردازد و تم‌های اصلی شامل «تمایز انسان و ماشین»^{۱۳}، «بدن‌مندی و آگاهی»^{۱۴}، «امتناع تحقق روح و حیات حقیقی»^{۱۵}، «اختیار و اراده آزاد»^{۱۶}، و «معنویت و دینداری»^{۱۷} است. پاسخ‌دهندگان به‌طور قوی معتقدند که هوش مصنوعی فاقد علم حضوری (آگاهی شهودی و بی‌واسطه) است و نمی‌تواند به عمق معنایی و حضور وجودی انسان برسد. این برداشت در تقابل با توانایی‌های صرف فنی پردازش داده است. بدن‌مندی به‌عنوان شرط لازم برای تحقق آگاهی، به‌ویژه آگاهی دینی، بسیار مورد تأکید قرار گرفت. پاسخ‌دهندگان معتقدند هوش مصنوعی بدون بدن‌مندی قادر به تجربه حضور معنوی یا درک عمیق دینی نیست که این با دیدگاه‌های فلسفی – دینی همخوانی است. تمایز بنیادی بین انسان طبیعی و مصنوعی که اجرای عدالت، اختیار واقعی و مسئولیت اخلاقی را مختص انسان می‌سازد، به‌طور گسترده پذیرفته شده است. در حوزه روحانیت، باور قوی بر امتناع افاضه روح، حیات حقیقی و حیات پس از مرگ به هوش مصنوعی وجود دارد. همچنین نگرانی از فراموشی معیار قرب الهی و خطر شکل‌گیری معنویت‌های سطحی و دینداری عوامانه تحت تأثیر هوش مصنوعی مطرح است. بحث‌های فلسفی پیرامون نظریه‌های «صورت نوعیه»، «حرکت جوهری» و «نوخاستگی» بر امکان یا امتناع هوش مصنوعی قوی تأکید دارند و پاسخ‌دهندگان نگرش‌هایی محافظه‌کارانه و تردیدآمیز نسبت به آن دارند (قاضوی، ۱۴۰۲، ص. ۴۵).

-
13. Human-Machine Distinction
 14. Embodiment and Consciousness
 15. Impossibility of True Soul and Life Realization
 16. Free Will and Volition
 17. Spirituality and Religiosity

ب) تحلیل همبستگی‌های معنادار پیرسون

۱- ویژگی‌ها و ابعاد متافیزیکی پاسخ‌دهندگان با همبستگی میان پرسش‌های مرتبط با «افاضه روح»، «حیات انسانی» و «حیات پس از مرگ» نشان داده‌اند که باور به ناممکن بودن تحقق این ویژگی‌های متافیزیکی در هوش مصنوعی دارند. از منظر اسلامی، روح و حیات حقیقی ویژگی‌های اختصاصی انسان و آفریده الهی محسوب می‌شوند که هوش مصنوعی آن‌ها را نمی‌تواند داشته باشد. این دیدگاه تأکید بر حفظ اصالت و قدسیت انسان در باور دینی است و نشان‌دهنده پاسخی محافظه‌کارانه و مبنایی به فناوری هوشمند است (صدرالدین شیرازی، ۱۴۰۴، ص. ۱۵۰).

۲- تمایز انسان طبیعی و مصنوعی وجود همبستگی منفی میان باور به تمایز انسان و ماشین با باور به احیای نفس (جسمانیة‌الحدوث بودن نفس) در قالب هوش مصنوعی، بیانگر آن است که کسانی که تأکید ویژه‌ای بر تفکیک ماهیت انسان از ماشین دارند، به شدت این ایده را که نفس انسانی بتواند در قالب هوش مصنوعی تحقق یابد، رد می‌کنند. این امر دینداری را در جامعه‌ای که چنین تمایزی قائل است تقویت می‌کند، چراکه مفهوم نفس و روح جدا از فناوری‌های مصنوعی و مادی دانسته می‌شود و انسان به عنوان یک موجود الهی و دارای اصالت روحانی در نظر گرفته می‌شود.

۳- نسبت بین نظریه‌های نفس‌شناسی همبستگی بسیار قوی بین دو مفهوم «حرکت جوهری» و «تأثیر اطلاعات بر اختیار» به معنای پیوند نظری و منطقی میان دیدگاه‌های فلاسفه و پاسخ‌دهندگان است. این موضوع نشان‌دهنده آن است که فهم نظریه‌های فلسفی نفس‌شناسی (که نقش جوهر و ذات را در انسان مطرح می‌کنند) (قاضوی، ۱۴۰۲، ص. ۱۳۵). متأثر از نگرش به جایگاه اطلاعات و آگاهی است. اگر انسان دارای جوهر و حرکتی جوهری باشد که مستقل از اطلاعات پردازش شده است، این اعتقاد در سیمای دینداری، شرافت و اصالت انسان را تقویت می‌کند و مانع از پذیرش گزینشی هوش مصنوعی به عنوان جانشین انسان در حوزه‌های روحانی و اخلاقی می‌شود.

جدول (۱۰): جمع‌بندی دیدگاه‌ها درباره تأثیر هوش مصنوعی بر دینداری انسان

سؤالات	نتیجه کلی
آیا رواج و توسعه هوش مصنوعی می‌تواند موجب کاهش یا تشدید پوچ‌گرایی (نیهیلیسم) در بین دینداران شود؟	دیدگاه محتاطانه، اکثریت پاسخ‌دهندگان احتمال تشدید پوچ‌گرایی را نمی‌دهند.
در عصر هوش مصنوعی قوی، چگونه امکان میل و گرایش به خداوند و دینداری انسان معاصر حفظ یا تغییر می‌یابد؟	میل و گرایش به خدا و دینداری به صورت نسبی حفظ یا تقویت می‌شود، نظرهای متنوع و پراکنده است.
آیا پیشرفت هوش مصنوعی می‌تواند به نوعی نفی خلقت یا ارتباط انسان با خدا منجر شود؟	اکثریت قوی مخالف باور به اینکه هوش مصنوعی موجب نفی خلقت یا قطع ارتباط انسان با خدا نمی‌شود.

نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش مرزهای وجودی هوش مصنوعی را ترسیم می‌کند: پذیرش قاطع لایه فنی (پردازش داده با میانگین $a=0.82$) در کنار فرصت‌های تعمیق آموزش دینی و دسترسی به منابع، در برابر امتناع لایه‌های متافیزیکی (علم حضوری: ۱,۸۵؛ علم حصولی: ۲,۱۰؛ ارزش‌های اخلاقی: ۱,۹۵؛ روح / آگاهی با $r>0.80$) قرار دارد که پرسش‌های جدیدی درباره فاعل شناسا، مرجعیت معرفتی و اختیار انسانی مطرح می‌سازد. نوآوری اصلی در آن است که پیشنهاد مدل مفهومی (فیلترهای وجودی هوش مصنوعی) چهارچوب سه‌لایه عملیاتی (فنی - قابل، اخلاقی ت محدود، الهیاتی - امتناع) بر اساس تمایز جسم / نفس ملاصدرا، که سیاست‌گذاران را به ارزیابی پیشینی (نفس‌مندی) هدایت می‌کند و شکاکیت معرفتی را به فرصت تقرب الهی تبدیل می‌نماید. در انسان‌شناسی (هویت / اختیار)، معرفت‌شناسی (تمایز حضوری / حصولی) و ارزش‌شناسی اسلامی (ضوابط فقهی)، این مدل مبنایی نو برای cybertheology فراهم می‌آورد.

کتابنامه

- جورج، سوزان (۱۳۹۰). *الهیات سایبر: دینداری در دنیای دیجیتال*. ترجمه مریم امینی. تهران: انتشارات سنا.
- حسینی، علی (۱۳۹۹). *تحلیل رفتار انسان در فضای مجازی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حسینی، علی (۱۴۰۳). *هوش مصنوعی و تحولات فرهنگی*. تهران: انتشارات دانشگاه الزهراء.
- رستمی کیا، مجتبی (۱۴۰۲). تأثیر هوش مصنوعی بر مطالعات دینی. *فصلنامه فلسفه و عرفان*، (۸)، ۶۷-۴۵.
- رضوان علی بیگ، محسن (۱۴۰۲). نقش هوش مصنوعی در فضای دینی. *فصلنامه مطالعات دینی*، (۱)۱۲، ۱۴۰-۱۲۰.
- شاملی، مهدی (۱۴۰۲). *هوش مصنوعی و تحولات اجتماعی*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۴۰۴). *الحکمة المتعالیه*. بیروت: دار احیا التراث.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰). *نهایة الحکمة*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- عباس زاده جهرمی، محمد (۱۳۹۰). *روان شناسی هوش*. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- عزیزی علویجه، حامد (۱۴۰۲). *نظریه های هوش مصنوعی و آگاهی*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- فرهادی، محمد و دیگران (۱۴۰۴). *هوش مصنوعی و معرفت دینی*. تهران: انتشارات دانشگاه مفید.
- فلاح، علی (۱۴۰۳). *هوش مصنوعی و اخلاق دینی*. تهران: انتشارات دانشگاه قم.
- قاسمی، علی (۱۴۰۲). *هوش مصنوعی و الهیات*. تهران: همایش هوش مصنوعی.
- قاضوی، سید محمد (۱۴۰۲). نسبت رویکردهای مختلف به ذهن با امکان هوش مصنوعی قوی. *فصلنامه نقد و نظر*.
- قائم نیا، علیرضا (۱۴۰۰). *الهیات سایبر: چهار تعریف*. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- قلی زاده، محمد (۱۴۰۳). *تحلیل اخلاقی هوش مصنوعی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کهن سال، مهدی و دیگران (۱۴۰۲). نقد هوش مصنوعی و آگاهی پدیداری. *مجله علوم انسانی*، (۱۵).

مدنی فر، کاظم و سجادیه، لیلا (۱۳۹۴). دین‌داری شبکه‌ای و انعطاف‌پذیری باورهای دینی. مجله جامعه‌شناسی مذهبی، ۲۰(۱)، ۲۵-۴۰.

مطلبی کربکندی، محمد (۱۳۹۳). هوش مصنوعی قوی و ضعیف. تهران: انتشارات دانشگاه شریف.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۰). فلسفه اخلاق. تهران: انتشارات صدرا.

References

- Abbāszāeēh Jahromi, Mohammad Ravānshenāsi-ye Hoosh [Psychology of Intelligence]. Tehran: Allameh Tabataba'i University Press. (In Persian)
- Anderson, S. A. (2011). *Machine metaethics: An introduction to machine ethics*. Cambridge University Press.
- Azizi Alavijeh, Hamed (1402). *Theories of Artificial Intelligence and Consciousness*. Tehran: Imam Sadeq University Press. (In Persian)
- BASTROM, J. J. (2018). The artificial intelligence of the ethical dilemma. *AI & Society*, 33(1), 63-69.
- Charniak, D. J. (1996). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. New York: Oxford University Press, p. 215.
- Charniak, D. J. (2003). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Copeland, J. (1993). *Artificial intelligence: A philosophical introduction*. Blackwell Publishers.
- Fallah, Ali (2024). *Hoosh-e Masnooi va Akhlāq-e Dini [Artificial Intelligence and Religious Ethics]*. Tehran: Qom University Press. (In Persian)
- Farhadi, Mohammad & et al. (2025). *Hoosh-e Masnooi va Ma'refat-e Dini [Artificial Intelligence and Religious Knowledge]*. Tehran: Mofid University Press. (In Persian)
- George, Susan (2011). *Cyber Theology: Religiosity in the Digital World*. Translated by Maryam Amini. Tehran: Sena Publications. (In Persian)
- Gha'emii a, Alireza Elāhiyāt-e yyber: hh ahār Ta'rif yyyber Theology: Forr Definitions]. Tehran: Imam Sadiq University Press. (In Persian)
- Gha'eminia, Alireza Elāhiyāt-e Cyber [Cyber Theology]. Tehran: Imam Sadiq University Press. (In Persian)
- Ghazavi, Seyyed Mohammad (1402). The relationship between different approaches to themind and the possibility of strong artificial intelligence, *Quarterly Review and Comment*. (In Persian)
- Gholizadeh, Mohammad (2024). *Tahlil-e Ahhlāii -ye Hoosh-e Masnooi [Ethical Analysis of Artificial Intelligence]*. Tehran: Tehran University Press. (In Persian)
- Hosseini, Ali (2020). *Tahlil-e Raftar-e Ensān dar Fazā-ye Majāzi [Analysis of Human Behavior in Cyberspace]*. Tehran: Tehran University Press. (In Persian)
- Hosseini, Ali (2024). *Hoosh-e Masnooi va Tahavvolat-e Farhangi [Artificial Intelligence and Cultural Transformations]*. Tehran: Al-Zahra University Press. (In Persian)
- ips, J. (2011). *The ethical robot*. In M. Anderson & S. L. Anderson (Eds.), *Machine ethics* (pp. 244–253). Cambridge University Press.

- Kohnsal, Mehdi & et al. (1402). Critique of Artificial Intelligence and Phenomenal Consciousness. *Journal of Humanities*, (15). (In Persian)
- Madanifar, Kazem & Sajjadih, Leila (2015). Networked Religiosity and the Flexibility of Religious Beliefs. *Journal of Sociology of Religion*, 20(1), 25–40. (In Persian)
- Matlabi Karbakandi, Mohammad (2014). *Hoosh-e Masnooi-ye Ghāvi va Za'if [Strong and Weak Artificial Intelligence]*. Tehran: Sharif University Press. (In Persian)
- Motahari, Morteza (2011). *Falsafeh-ye Akhlāq [Philosophy of Ethics]*. Tehran: Sadra Publications. (In Persian)
- Qasemi, Ali (2023). Hoosh-e Masnooi va Elāhiyāt Artificial Intelligence and Theology]. Tehran: Imam Sadiq University Press. (In Persian)
- Rezvan Ali Beig, M. (24/11/2023). *Artificial Intelligence and the Relationship between Technology and Islamic Ethics*. IQNA News Agency. <https://www.iqna.ir/fa/news/357>
- Rezvanalibeyg, Mohsen (2023). Naqsh-e Hoosh-e Masnooi aar Fazā-ye Dini [The Role of Artificial Intelligence in Religious Space]. *Fasl-nāmeḥ-ye Motāle'āt-e Dini [Journal of Religious Studies]*, 12(1), 120-140. (In Persian)
- Rostami Kia, Mojtaba (2023). *Taa'sir-e Hoosh-e Masnooi bar Motāle'āt-e Dini [The Impact of Artificial Intelligence on Religious Studies]*. Fasl-nāmeḥ-ye Falsafeh va Erfān Journal of Philosophy and Mysticism., 55-67. (In Persian)
- Sadredin Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim (1404). *Al-Hikmat al-Mutalah*. Beirut: Dar Ihya al-Turaht. (In Persian)
- Shāmlī, Mehdi Hoosh-e Masnooi va Tahavvolat-e Ejtemā'i Artificial Intelligence and Social Transformations]. Tehran: Imam Sadiq University Press. (In Persian)
- Spadaro, A. (2014). *Cybertheology: Thinking Christianity in the era of the Internet*. Fordham University Press
- Tabatabai, Sayyed Mohammad Hossein (2011). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* (Vols. 1-20). (In Persian)
- Tabatabai, Sayyed Mohammad Hossein Nihāyat al-Hikmah [The End of Wisdom]. Qom: Jame'e Modarresin Publications. (In Persian)
- Wang, W. & Siau, K. (2019). Artificial intelligence, machine learning, automation, robotics, future of work and future of humanity: A review and research agenda. *Journal of Database Management*, 30(1), 61–79.
- Williams, B. (1985). *Ethics and the limits of philosophy*. Harvard University Press.